

С. Пономаренко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА: МОРФЕМІКА. ДЕРИВАТОЛОГІЯ. МОРФОНОЛОГІЯ : Навч. посіб. для студентів філолог. спеціальностей вищ. навч. закладів України

Миколаїв : Вид-во Чорномор. нац. ун-ту ім. Петра Могили, 2017. — 300 с.

Українське мовознавство поповнилося ще одним, дуже потрібним університетським посібником, що охоплює основні теми з морфеміки, морфонології та словотвору сучасної української літературної мови. Названі розділи мовознавства лишаються все ще недостатньо не тільки розробленими у своїх теоретичних засадах на матеріалі української мови, а й адаптованими, препарованими для потреб викладання, що зумовлює безперечну актуальність праці. Хоча за своїм жанром ця праця призначена для освітніх потреб, вона подає матеріал на належному науковому рівні з урахуванням напрацьованих сучасної лінгвістики і з особистим теоретичним внеском самого автора. Книжка складається з двох основних розділів: «Морфеміка сучасної української мови» та «Дериватологія і морфонологія сучасної української мови», кожний з яких побудований за схемою: основні теоретичні положення з відповідної тематики; основна, допоміжна й довідкова література; вправи й завдання до практичних занять студентів; варіанти контрольних робіт для перевірки їхніх набутих знань; тестові завдання для самоконтролю та узагальнення знань.

Можна вважати, що рецензований посібник органічно поєднав у собі власне науковий і науково-методичний рівні (відповідно до освітньо-професійної програми студентів-україністів), безперечно науковість змісту й водночас доступність викладу. Він відзначаєть-

ся стрункою композицією, залученням великого й різнопланового мовного матеріалу і досить ґрунтовним, систематизованим його аналізом. Докладний зміст на початку книжки, подання розділів і підрозділів з послідовним (від ширшого до вужчого) їх групуванням за допомогою цифрових позначень, а також відповідні шрифтові розмітки унаочнюють побудову посібника й полегшують користування ним. До посібника додано термінологічний словник, у якому подано відповідні мовознавчі поняття з детальним їх поясненням.

У першому розділі досить повно висвітлено основні поняття морфеміки української мови — поняття про морфему, морф і аломорф, варіанти і варіації морфем, про семантику морфем і досить докладно про формально-семантичні відношення між морфемами — явища синонімії, антонімії, полісемії та омонімії між морфемами. Добре, що автор у випадках на зразок *вишник* — *вишняк* говорить саме про словотвірну синонімію (с. 21), а не словотвірну варіантність, як це нерідко роблять. Адже варіантність мовної одиниці — це модифікація, варіювання її власної форми, тоді як синонімія — це семантичне зближення різних за формою мовних одиниць. Пояснено відмінність між полісемією та омонімією афіксів (с. 22–23) — так само, як це роблять на лексичному рівні. Докладно розглянуто структурні типи морфем у сучасній українській мові, у тому числі вільні та

пов'язані корені, позиційні типи афіксів, афіксоїди. Говорячи про флексію й виділяючи матеріально виражені й нульові флексії, автор, ідучи за усталеною традицією і всупереч поширюваному останнім часом твердженню про обов'язкову щонайменше двочленність морфемної структури українського слова, зазначає, що в загалом флективній українській мові існують безфлективні структурні розряди слів, коли основа дорівнює всьому слову, — невідмінювані іменники, прикметники та числівники, інфінітиви й дієприслівники, прислівники, службові слова і вигуки (с. 31–32, 43). Виходячи з того, що в сучасному українському мовознавстві статус дієприкметників і дієприслівників трактується неоднозначно — або як особливих форм дієслова (традиційно), або як віддієслівних прикметників і прислівників (останнім часом у концепціях деяких граматистів), автор посібника вважає, що афікси, за допомогою яких утворюються слова цих лексико-граматичних розрядів, поєднують у собі функції як формотворчих, так і словотворчих засобів (с. 33–35). Відзначаючи наявність у морфеміці української мови регулярних і нерегулярних афіксів, автор особливо докладно спинається на уніфіксах (с. 35–38). Досить переконливо подано матеріал про місце конфіксів у системі словотворення української мови (с. 40–42). Уважно розглянуто функціональні, семантичні та структурні типи основ (с. 44–47). Завершують перший розділ відомості про морфемний аналіз слова, де подано й необхідні методичні настанови.

Завершуючи стисле обговорення цього розділу, слід зауважити таке: якщо вважати, що в утвореннях на зразок *ходи-но, стій-бо, говори-таки* наявний відповідний словотворчий постфікс (с. 29; автор спирається при цьому на вже усталене у вітчизняному мовознавстві трактування цього питання), то виходить, що перед нами нові окремі слова (?).

У другому розділі детально розглядаються основні поняття словотвору у його зв'язку з лексикологією та морфологією, поняття лексичної і синтаксичної деривації (за Є. Куриловичем).

Значну увагу приділено поняттю словотвірної мотивації — безпосередньої й опосередкованої, одинарної і бінарної (множинної), прямої, переносної і периферійної. Виділяючи поряд з прямою переносною мотивацією похідного слова, автор розуміє під останньою словотворчі процеси тільки метафоричного характеру, наприклад: *розсобачитися* (с. 131), тоді як — так само як і в лексиці — існують також метонімічні, зокрема синекдохічні, словотворчі процеси, наприклад: *баранина* — це м'ясо не тільки баранів, а й овець, *хлібороб* (вирослує не тільки хліб), *госпіталізувати* — класти хворого не тільки в госпіталь, а й в інші лікувальні заклади⁵. Докладно розглядається й зрозуміло, як для цього жанру наукової літератури, пояснюється таке досить складне питання, як словотвірне значення (автор не уникає при цьому й ще складнішого питання про виділення підтипів словотвірного значення — модифікаційного, мутаційного, синтагматичного, транспозиційного). Детально й на основі різного ілюстративного матеріалу аналізуються поняття словотвірної парадигми, словотвірного типу (з виділенням різних його підтипів), словотвірної категорії. Автор цілком слушно звертає увагу на те, що в мовознавчій літературі замість терміна «словотвірний тип» можуть уживати терміни «словотвірна модель», «морфонологічна модель», хоч між цими поняттями існує принципова відмінність: словотвірна (морфонологічна) модель — це морфонологічні різновиди того самого словотвірного типу (с. 141–142, 160).

Стрункістю побудови й комплексністю охоплення аналізованих явищ відзначається підрозділ, присвячений морфонології та морфонологічним процесам при словотворенні. Серед остан-

⁵ Див. про це, зокрема: *Тараненко О. О.* Метонімія // *Українська мова* : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — 3-є вид., зі змін. і допов. — К., 2007. — С. 358 (далі в тексті скорочено: ЕУМ); див. також про дію метафоричних процесів у словотворенні: *маслюк* (гриб), *остовпінти*, *чорнобривці*, *зо-зулястий* (про курку) та ін.: *Тараненко О. О.* Метафора // Там же. — С. 352.

ніх виділено альтернацію (чергування) фонем, інтерфіксацію, інтерференцію морфем (дифузію, накладання, аплікацію), усічення (елізю) твірної основи, зміну акцентуації (переміщення наголосу) в похідному слові порівняно з твірним. Уважно проаналізовано види історичних чергувань голосних і приголосних звуків, які беруть участь у дериваційних процесах. Переходячи до аналізу морфологічних моделей з розмежуванням їх на формотвірні й дериваційні, автор відзначає, що в українській мові останні демонструють велику різноманітність, але найпоширенішими, найпродуктивнішими з-поміж них є ті, в яких спостерігаються чергування звуків (голосних і приголосних), а також зміна акцентуації (с. 161–162). Констатується також, що в українській мові можна виділити морфологічні моделі елементарного типу, в яких наявне одне морфологічне явище, що супроводжує акт словотворення, і морфологічні моделі комбінованого типу, в яких поєднуються два, а інколи навіть три морфологічні явища.

Багато уваги в посібнику приділено способам словотворення в сучасній українській літературній мові, і це цілком зрозуміло. Для ширшого охоплення аналізованого матеріалу окремо розглядаються самі способи словотворення (морфемні і неморфемні їхні різновиди) і окремо — способи творення слів різних частин мови (іменників, прикметників, числівників, займенникових слів, дієслів, прислівників).

Автор будь-якого навчального посібника має, природно, спиратися на вже усталені й апробовані у вітчизняному мовознавстві погляди, і в зв'язку з цим деякі запитання можуть виникати не так до самого посібника, як до загального сучасного стану нашої лінгвістичної науки. Так, з абсолютизованим твердженням, що флексії виражають лише граматичне значення слова (див., наприклад, с. 19), що флексійна морфема є лише словозмінною (с. 61), вступає у невідповідність факт творення іменників жін. р. на основі іменників чол. р. у межах явища моції за допомогою фіналі *-а*: *раб* — *раба*, *кум* — *кума*, *Валентин* — *Валентина*, *Олександр* —

Олександра, про що пише й сам автор, виділяючи такий спосіб словотворення, як флексійний, і відзначаючи при цьому його дискусійність (с. 172–173).

Рецензоване видання з огляду на його безперечну актуальність і науково-методичний рівень має бути, звичайно, перевидане — після певного доопрацювання з обов'язковим розширенням, доповненням матеріалу. З цією метою можна вказати на певні моменти в ньому (окремі терміни, деякі положення та формулювання тощо), що, цілком імовірно, потребують уважнішого авторського погляду.

Насамперед це стосується правомірності вживання певних лінгвістичних термінів або їх оформлення.

Так, в українському мовознавстві як наслідок ще недостатньої впорядкованості його поняттєвого й, відповідно, термінологічного апарату тривалий час функціонували як синоніми терміни *словотворення* й *словотвір*. Але протягом останніх десятиліть між ними все-таки закріпилося змістове розмежування, коли під першою з цих назв домовилися розуміти процеси творення слів, а під другою — а) відповідний мовний субрівень (один з проміжних рівнів мовної структури), б) розділ мовознавства, що досліджує ці мовні явища⁶. Звідси випливає й розмежування похідних прикметників: зі словотворенням співвідноситься *словотворчий* (*процес, афікс, формант, потенціал слова* і т. ін.), зі словотвором — *словотвірний* (*рівень, система, категорія, парадигма, структура слова* і т. ін.); аналогічно *формотворення* — *формотворчий* (*процес, афікс*). У рецензованому ж посібнику для всіх цих випадків використовуються терміни *словотвірний* (не тільки, наприклад, *категорія, гніздо, ярус мови, аналіз*, що цілком правомірно, а й *афікс, формант*), *формотвірний* (*афікс*), хоча в деяких місцях, очевидно, через недогляд автора можна натрапити й на *словотворчий* (*афікс, засіб*: с. 117, 146).

⁶ Так, зокрема, зроблено в ЕУМ (див. відповідну серію статей про словотворення і словотвір, а також, наприклад, статтю **Рівні мовної структури**).

Щодо зрощення як лексико-синтаксичного способу словотворення (див. с. 180–181), то, по-перше, воно відбувається на основі не тільки словосполучень, тобто поєднання двох і більше повнозначних слів, а взагалі сполучень слів, одне з яких або й обидва можуть бути неповнозначними: *чимдуж, але, неначебто*; по-друге, не покладаючись на авторитет наведеного джерела, слід було б вилучити з прикладів зрощень факти явно апозитивного поєднання слів на зразок *сон-трава, ромен-зілля*.

Автор пояснює, що не слід ототожнювати *спрощення* (суто фонетичне явище) і *опрощення* — явище в межах морфемної структури слова (с. 54–55), очевидно, маючи на увазі й подання останнього в ЕУМ у статті **Спрощення** — із синонімом на другому місці *опрощення* (окремо тут подано статтю **Спрощення у групах приголосних**). ЕУМ, звичайно, не ототожнювала ці поняття, але не пішла буквально слідом за російським зразком (рос. «опрощение» — термін В. О. Богородицького), оскільки в українській мові гніздо *опрощати(ся) / опростити(ся), опрощення* і т. д. належить до рідковживаних, а за змістом це те саме, що *спрощувати / спростити, спрощення* і т. д.

Можна відзначити також відступи від узвичаєних норм у наголошуванні

окремих термінів (пор. наголошування цих слів, зокрема, в ЕУМ): *композит, юкстапозит; інтерфікс, уніфікс; форматвірний* (наприклад, на с. 34, 298) — очевидно, за зразком *твірний* (пор. цю групу складних прикметників: *горотвірний, системотвірний, словотвірний* та ін.).

У парі термінологічних дублетів *альтернація* — *чергування* основним варто було б обрати не перший, а другий з них.

З-поміж окремих недоглядів, які слід усунути в подальших виданнях, можна вказати на такі моменти, як субстантивованій прикметник *дільничий* (с. 177) — замість *дільничий*, на форму прізвища *Л. Єльмслев*, відомий данський мовознавець (с. 137), — замість *Єльмслев*; сумнівно, щоб можна було сказати, що афікси *«застосовуються для утворення форм...»* (с. 33). У посиланнях на мовознавчу літературу слід подавати не друге видання ЕУМ (2004 рік), а третє, істотно доопрацьоване й доповнене (2007 рік).

Вітаючи появу рецензованої праці, хотілося б бачити подібний науковий рівень і водночас відповідність навчальним програмам та доступність викладу у створенні університетських посібників з інших розділів і тем українського мовознавства.

О. ТАРАНЕНКО